

Popper András

Életrajz

Popper András egy Maros-parti lakásban él. Minthogy idős, ideje legnagyobb részét bent tölti – tévét néz, és újságot olvas. A nappali szobában több régi bútordarab van, a falakat képek borítják. Az egyiket anyai nagyapja festette, diákkorában. Az előszoba foteljeiben két szíami macska nyújtózik. Popper úrnak gazdag képes levelezőlap- és fényképgyűjteménye van – a képeket, az ország különböző helyein ő készítette. Minthogy szenvedélyesen érdekli a történelem, nagyon szeret mesélni. [Popper András 2004 augusztusában meghalt.]

Anyai dédapám, Pollák Ignác Borossebesen lakott, ahol kereskedelemmel foglalkozott [Borossebes – kisközség volt Arad vm.-ben, 1891-ben 1900 magyar és román, 1910-ben 2600 magyar, román és német lakossal (szolgabírói hivatal székhelye, vaskohó, kőbánya, márvány- és mészbánya, hajlítottfabútor-gyár, fakereskedés, téglagyár). 1891 óta a határában található nagy uradalom gr. Wenckheim Frigyesé. Trianon óta Romániához tartozik. – A szerk.]. A sírján ott a neve: Pollák Ignác, utána pedig zárójelben Borossebes, ahonnan származott. Bizonyos [boros]sebesi iratokból megtudtam, hogy tagja volt a hitközség vezetőségének, díszszéke is volt. Valamikor aztán átköltözhetett [Boros]Sebesről Repszegre. A nagymamám, Pollák Matild már az Arad megyei Repszegen született, 1858–60 táján [Repszeg – kisközség volt Arad vm.-ben, 1891-ben 1200 román, 1910-ben 1900 román és magyar lakossal. Trianon óta Romániához tartozik. – A szerk.]. Pollák Ignác Arad központjában, 1870-ben házat vásárolt. Anyám anyai felmenői, a Pollákok Aradon vannak eltemetve.

Anyám apai dédszülei, a Wernerek németországi származásúak. Anyai nagyszüleim egy német családból származnak – a Werner német név. Egy Werner fiú [Werner Jakab] szerelmes lett egy zsidó lányba [Wolf Mária], és az ő kedvéért áttért a zsidó vallásra. A lányt azonban a szülei elűzték otthonról, Németországból, így a pár a tizennyolcadik század végén vagy a tizenkilencedik század elején kivándorolt, és az Arad megyei Szentannán telepedett le, ami akkoriban német falu volt. A Werner dédszüelőket, Jakabot és Máriát Szentannán temették el [Werner Jakab és felesége Popper András anyjának dédszüelője, Popper Andrásnak magának már az ükszüelői generáció. – A szerk.]. A Werner család különböző tagjai idővel Szentannáról Pankotára [Arad vm.], Bélbe [Bihar vm.], Nagybányára költöztek [Szatmár vm.], sokan Budapestre, ahol a nevüket Timárra változtatták. Werner Jakab ükapának és Wolf Mária ükanyának három gyermeke volt – mindhárman Szentannán születtek: Lipót (dédapám), aki 1817 és 1894 között élt, Móric, aki 1823-ban született, és Adolf, aki 1831-ben született. Adolfnak két gyermeke volt: doktor Werner Miksa, aki orvos volt Aradon, agglegény, nem voltak gyermekei, és 1920 körül halt meg Aradon. Adolf másik gyereke Werner Eszter volt, Sándor felesége. Nekik két gyermekük született: Artúr (őneki nem voltak gyermekei) és Lenke, Krauszné, akinek két gyermeke volt: Anna és doktor Krausz Miklós, aki ma Kölnben orvos.

Werner Lipótnak, a dédapámnak kilenc gyermeke volt: Károly (a nagyapám), Adolf, Henrik, Simon, Karola, Cili, Imre, Mária és Józsa [Rózsa?].

Adolf volt az utolsó Werner, aki [Új]Szentannán élt, és ott is halt meg [Újszentanna nagyközség volt Arad vm.-ben, 1891-ben 5600 német és magyar lakossal. Lakói élénk selyemhernyó-tenyésztést

űztek. Trianon óta Romániához tartozik. – A szerk.]. Boltos volt, és öt gyermeke volt: Mici, Zeislerné, neki nem voltak gyermekei; Renée egy doktor Wiener felesége volt, van egy fia, doktor Wiener Németországban. Aztán Pál, Lajos és László.

Nagyapám Henrik testvérének nyolc gyermeke volt: Sándor, akinek három gyermeke volt (Márta, Bözsi – neki volt két lánya – és Viktor – ő Németországban halt meg, van egy fia, aki orvos egy katonai kórházban, valószínűleg Kölnben), Frida, Regina, Frigyes (egy fia volt, Sándor), Ede, Karola, Győző, Géza.

Simonnak négy gyermeke volt: Sándor, Jenő, Józsi, Géza.

Karola férje Nussbaum Sámuel volt.

Cilinek három gyermeke volt: Lajos, Béla, Frida.

Imrének négy gyermeke volt: Róza (aki Fodor Adolffhoz ment feleségül), Mária (akinek a férje doktor Deutsch Mihály volt – egy fiuk volt, Lóránt, jogászdoktor, Tel-Avivban halt meg), Olga (Grüner Fülöpné) és János.

Mária férje Grosz Adolf volt.

Nagyapám legkisebb húgának, Rózsának [Józsának?] a férjét Bauer Emilnek hívták, nekik három gyermekük volt: Tuli, Misi és Olga.

Anyai nagyapám, Werner Károly Szentannán született, 1850. május tizenötödikén. Belényesen járt gimnáziumba, egy görög katolikus iskolába [Belényes – nagyközség volt Bihar vm.-ben, 1891-ben 3000 magyar és román lakossal (szolgabíróság, járásbíróság és adóhivatal székhelye). 8 osztályos görög katolikus gimnáziuma volt. Trianon után Romániához került. – A szerk.]. Úgy hallottam, hogy ott kiváló tanárok voltak. Van egy képem, amit ő festett iskoláskorában, a hálószobám falán őrzöm, nagyon szép: egy parasztház egy rónaság közepén, előtte tó, partján egy csónak, két halással. Azt mondják, hogy ez egy nagyon értékes kép. Nagymama nem is tudta, hogy nagyapa tudott festeni: a kép létéről csak nagyapám halála után szerzett tudomást. [Werner] Károly nagyapám nem volt túlságosan vallásos. Nem tudom, hol volt katona.

Anyai nagyanyám, Pollák Matild, férje után Werner, háziasszony volt. Volt egy fivére, Ignác és két háztartásbeli húga, Rozália és Fanni.

Pollák Ignácnak volt Aradköviben egy szőlője. Két lánya volt. Az egyik, Margit, férje után Szöllősi, tanárnő volt, illetve iskolaigazgató Aradon. A másik, Terézia doktor Venetianernek, a budapesti főrabbinak volt a felesége [Venetianer Lajos (1867–1922) 1892-ben lett rabbi, 1893-ban Csurgón volt, 1896-ban Lugoson, majd 1897-től főrabbi Újpesten. Teológiai tanulmányokon kívül a zsidók történetéről is írt munkákat. A budapesti Országos Rabbiképző Intézet tanára volt. Fő műve: A magyar zsidóság története (1922). – A szerk.]. Nekik is volt egy lányuk, Váli Ilona (ez volt a művészneve), nagyon ismert budapesti színművésznő. Nem emlékszem, hogy emiatt problémák lettek volna a családban, minthogy nagyon híres művésznő volt.

Rozália [anyai nagyanya egyik húga] Gyorokon lakott, volt egy fia és egy lánya [Gyorok – nagyközség volt Arad vm.-ben, 1891-ben 1600, 1910-ben 2400 magyar és román lakossal. Trianon óta Romániához tartozik. – A szerk.]. A fiú meghalt egyetemi hallgató korában. A lány, Teréz, férje

után Székelyné, egy fűt szült, Lászlót. Férje állatorvos volt Glogovácon [Glogovác (Öthalom) – nagyközség volt Arad vm.-ben, 1891-ben 4200 német és román, 1910-ben 4700 német, román és magyar lakossal. Trianon óta Romániához tartozik. – A szerk.]. László fiát szintén Lászlónak hívják, és orvos Németországban.

Nagymama másik húgának, Freund Fanninak egy fia volt, aki joghallgató korában halt meg. Fanni megözvegyült, Aradon halt meg.

[Werner] Károly nagyapám és Matild nagymama Simándon élt [Simánd – nagyközség volt Arad vm.-ben, 1891-ben 4500 román, magyar és német lakossal. Trianon óta Romániához tartozik. – A szerk.], aztán 1892-től Aradon. Nagymamám vezette a háztartást. A két nagyünnepen elmentek a zsinagógába – újévkor [Ros Hásáná] és hosszúnappor [Jom Kipur]. Nagymama nem vitt kóser konyhát, nem volt nagyon vallásos, de azért meggyújtotta szombatkor a gyertyát [lásd: gyertyagyújtás]. Nagyapám gabonával és bőrrrel kereskedett. Az üzlete Aradon volt: a lakás mellett volt a gabonaraktár, a bőrraktár valahol máshol volt. Az első világháború idején az alkalmazottait fölmentették a katonáskodás alól. Aradon Werner nagyapámék a város központjában laktak, a dédszüleim által vásárolt házban. (Egyébként ez volt a legelső ház, amit a kommunisták lebontottak. Amikor a házakat államosították, ezt is államosították, pedig édesanyám volt a tulajdonosa – abban születtem én.) Jól megértettük egymást a nagyszüleimmel – mindkét ágon. Egyiküket sem érdekelte a politika. A szomszédakkal jóban voltak. Nagyapám halála után Sándor bácsi (édesanyám fivére) naponta meglátogatta Matild nagymamát. Sándor bácsi bőrgyógyász orvos volt itt, Aradon, eléggé ismert. Nagyszüleim mindketten itt, Aradon haltak meg, nagyapám 1916. január másodikán, nagymamám 1936-ban, amikor huszonegy éves voltam.

Édesanyámnak több fiú- és leánytestvére volt, mind Simándon születtek, ebben a sorrendben: Sándor, Ferenc, Irén, József, anyám, Iván, Leopoldina.

Én jobban [Werner] Sándor bácsit ismertem, aki 1883-ban született [Simándon], Aradon volt orvos. Halmágyi Ilona volt a felesége, aki háztartásbeli volt, és két gyermekük volt, Anna és György. Anna meghalt skarlátban, 1928-ban, négy-öt éves volt. György elvégezte az orvosi tanulmányokat, majd a gyakornokságot, és visszatért Aradra. Két évvel később megbetegedett, és fiatalon meghalt – alig huszonnégy évesen. Volt egy kislánya. Gordon Krisztina, aki Kölnbe ment férjhez. Sándor 1936-ban halt meg, György előtt (én körülbelül huszonnégy éves voltam), és Ilona újra férjhez ment.

Ferenc fiatalon meghalt, 1884-ben született, és 1902-ben halt meg.

Irén, aki 1887-ben született, háztartásbeli volt, Aradon élt a férjével, Somogyi Józseffel, aki könyvelő volt, és 1925-ben halt meg. Nem voltak gyermekeik. Irén 1969-ben halt meg.

Iván 1892-ben született, kétéves korában halt meg, 1893-ban. A simándi zsidó temetőben temették el. Simándon is van egy igen nagy temető, és a bejárat mellett vannak a gyermekek sírjai. A legkisebb Erzsébet-Leopoldina volt, aki alig született meg, meg is halt, 1896-ban.

Édesanyám, Werner Margit Simándon született, 1890. április tizenegyedikén. Két éves volt, amikor a család felköltözött Aradra. Minthogy Aradon nem volt leánypolgári akkoriban, Temesvárra küldték, a felső leányiskolába [Leány polgári iskola volt a 19–20. század fordulóján, Aradon. Valószínűleg nem polgári iskolába küldték, hanem felsőbb leányiskolába, amely nem négyosztályos iskola volt, mint a polgári, hanem hat osztályos – lásd: leányiskolák; felsőbb leányiskola is volt

ugyan Aradon, de nem tudjuk, hogy a kérdéses évben, 1900-ban – Werner Margit 1900-ban végezhetette el a négy elemi – is működött-e már. – A szerk.]. Édesanyám háztartásbeli volt, és – hasonlóan édesapámhoz – nem volt nagyon vallásos.

Apai nagyapámat Popper Károlynak hívták, és Alsóbarakonyban született, Arad megyében, 1864-ben [Alsóbarakony (korábban: Barakony) – nagyközség volt Arad vm.-ben, 1891-ben 1800 román, 1900-ban 1900 román és magyar lakossal. Trianon óta Romániához tartozik. – A szerk.]. Volt egy fivére, Samu, aki Csermőben lakott [Csermő – nagyközség volt Arad vm.-ben, 1891-ben 2700, 1910-ben 4000 román és magyar lakossal. Trianon óta Romániához tartozik. – A szerk.]. Volt egy húga is, de nem emlékszem a nevére. Nagyapám biztosan katonáskodott is, minthogy őrmester lett – talán Bécsben. Élt Székudvaron is, ahol boltja volt [Székudvar – nagyközség volt Arad vm.-ben, 1891-ben 4900 román és magyar, 1910-ben 5500 román és magyar lakossal. Trianon óta mindkét község Romániához tartozik. – A szerk.], de 1890-ben, amikor apám egy vagy két éves volt, beköltöztek Aradra.

Apai nagyanyám, Popper Julianna, szül. Werner, az Arad megyei Siklón született, 1867-ben vagy 1868-ban [Sikló – nagyközség volt Arad vm.-ben, 1891-ben 3100, 1910-ben 3400 román és magyar lakossal. Trianon óta Romániához tartozik. – A szerk.]. Nem emlékszem, hogy lettek volna testvérei. Háztartásbeli volt. Miután férjhez ment, Székudvaron élt, majd haláláig Aradon. Apai nagyszüleim háza földszintes volt, a vasútállomással átellenben. Elég sok szoba volt ott, de ők bérelték a lakást. A ház egy nem zsidó agglagénnyé volt, aki aztán a lippai román ortodox hitközségnek adományozta. Nagyapám 1890-ben költözött Aradra – vélhetően az egyháznak fizette a házbért. Amikor fölépítették a panelházakat, lebontották – 1944-ben vagy közvetlenül a háború után. A háznak elég nagy udvara volt, de nem volt kertje, és nagyszüleim állatokat sem tartottak. [Popper Károly] Nagyapámnak Aradon is elég nagy boltja volt, vegyeskereskedő volt – mindent árult, és a bolton kívül valamiféle kocsmája is volt. A bolt, amit apámnak egy unokatestvére, Popper Jenő festett ki, elől volt, a nagyszüleim pedig ugyanennek az épületnek a hátsó részében laktak. Nagyon ismerték a vasutasok – ők voltak az állandó vevők, minthogy a bolt és a kocsmát ott volt, az állomással szemben.

Sem nagymamám, sem nagyapám nem voltak nagyon vallásosak – olyanok voltak, mint a legtöbb aradi zsidó. Az aradi zsidók boltjai szombaton nyitva tartottak [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Persze, az újév [Ros Hásáná] és a hosszúnap [Jom Kipur] különleges ünnepek voltak, akkor bezárták a boltokat, és mindenki elment a zsinagógába. Péntek este az asszonyok meggyújtották a gyertyákat, de nem szoktak elmenni imádkozni. Ez volt a szokás Aradon. [Popper] Julianna nagyanyám akkor halt meg, amikor úgy tizenhét éves voltam – 1933-ban, [Popper] Károly nagyapám meg húszéves korom táján, 1935-ben.

Aradon neológ hitközség volt. A nagy zsinagógát 1834-ben építették [helyesebben: akkorra készült el]. Nem volt könnyű dolog. Akkoriban Arad nem volt magyar, sem román, hanem szerb [Aradon mindig jelentős számú szerb nemzetiségű lakosság volt, de Arad nem volt szerb, 1699–1741 között a város és környéke a maros-menti szerb határőrség székhelye volt. – A szerk.]. Bármilyen építkezést napközben, éjjel lerombolták a szerbek [Az építési engedély kiadását a korabeli városi hatóság húzta-halasztotta, végül a zsidók engedély nélkül láttak neki az építkezésnek. Valószínűleg a hatóság tudtával, esetleg felbujtására bontották le valakik éjszaka azt, amit nappal építettek. – A szerk.]. Következésképpen az aradi zsidó hitközség néhány tagja elutazott Bécsbe, és az egész

ingatlant a császárnak ajándékozták. Zsandárokát alkalmaztak, hogy őrizték, és így sikerült befejezni az építkezést. A zsinagógába az udvarról lehet belépni, minthogy a zsinagógát köröskörül épület övezi. Néha hangversenyeket tartanak benne. Igen jó orgonája van. Egy szakember azt mondta nekem, hogy ritkán találni ilyen jó orgonát, de ha elköltöztetik, akkor tönkremegy – az orgonának föltétlenül az épületben kell maradnia. Olvastam valahol, hogy miképpen vásárolták meg és szerelték be: a zsidók rendeztek egy bált 1850-ben, amire az aradi értelmiség minden tagját meghívták, függetlenül a vallásuktól, és a rendezvény teljes bevételét ennek az orgonának a megvételére fordították (az információt Glück tanár találta meg a kolozsvári egyetemi könyvtárban) [Glück Jenő aradi történetéről van szó. – A szerk.]. Az ünnepek alkalmával a zsinagóga telis-tele volt. 1940-ig az ünnepekre mindig kibéreltek egy nyári színpadot, ami a Maros partján volt, és ott is tartottak egy szertartást, de azt lebontották 1940-ben. Az első világháború vége felé, talán 1917-ben, megalakult Aradon az ortodox zsidó hitközség is, és 1921-ben megépítették az ortodox zsinagógát is, az építész Tabakovits [Emil] volt, egy szerb, aki a minoriták római katolikus katedrálisát is megépítette. Ismertem, kiváló építész volt.

Apámnak három húga volt (ő volt a legnagyobb): Matild, Ilona és Irén – mindhárom háztartásbeli volt. Fivérei nem voltak. A legnagyobb, Matild Brenner Zsigmondhoz, egy könyvelőhöz ment feleségül. Két gyermekük volt. Zoltán (aki 1969-ben öngyilkos lett), és volt egy lánya, Éva, Brenner Pálné (ők Izraelbe távoztak). Matild lánya, Edit szintén férjhez ment, Nagyváradon lakott, deportálták, és Auschwitzban halt meg. Ilona Aradon lakott a férjével, Fülöp Frigyessel, aki muzsikus volt. Nem voltak gyermekeik. Irén Havas Samuhoz ment feleségül, aki bőrkereskedő volt. Aradon laktak, volt egy fiuk, László, aki Izraelbe távozott [Izrael Állam 1948-ban alakult meg, 1920–1948 között Palesztina brit mandátumról van szó. – A szerk.], ahol megsebesült, és a függetlenségi háború [lásd: 1948-as függetlenségi háború Izraelben] utolsó napján meghalt.

Apám [Popper Sándor] 1888. január tizenötödikén született Székudvaron, de aztán 1890-ben Aradra költözött a szüleivel. Apám elvégezte a jogot, jogi doktorátust szerzett, és egész életében ügyvédként dolgozott. Budapesten kezdte a tanulmányait – az első két évet ott végezte, aztán Kolozsváron fejezte be, 1908–1909-ben. 1905-ben kezdte az egyetemet, ő volt a legfiatalabb, minthogy ötévesen adták iskolába – ő akart az első lenni, aki doktorátust szerez. A záróvizsgát, ami a joghallgatók legnehezebb vizsgája volt, Magyarországon csak Budapesten és Marosvásárhelyen lehetett letenni. Apám [Maros]Vásárhelyen tette le. Apám nem volt nagyon vallásos. A katonai szolgálatát Aradon teljesítette. Szeretett mindenhol, ahol csak megfordult, különböző alakú köveket gyűjteni – anyámnak hozott egyszer egy szív alakú követ.

Hogy találkoztak a szüleim? Arad nem volt túl nagy város. Apám joghallgató volt, édesanyám meg Temesváron járt iskolába. Gondolom, hogy egyszer hazatérésük után találkozhattak. 1914 júniusában házasodtak össze. Volt egyházi esküvőjük is, a zsinagógában [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Másnap, hogy visszatértek a nászútjukról Ausztriából, a hegyekből, kitört az első világháború, és apámnak be kellett vonulnia – az osztrák-magyar hadsereg tisztje lett. Anyai nagyapám minden alkalmazottját mentesítették, apámat is fölmentették volna, de hát ő nem akart otthon ülni, ha háború van. Az Északi Kárpátokban, Lengyelországban volt, ott talált egy követ, amit elküldött édesanyámnak, aki rátéttetett egy ezüstlemezkére, rajta a hellyel és a dátummal: Komarno, 1914. szeptember 8. [Komarno kisváros volt Galíciában. – A szerk.]. Ott sebesült meg apám a lábán, aztán hazaküldték Aradra. Utána ismét elment a frontra, és 1914 szeptemberében fogságba került. Szibériába vitték, Vlagyivosztokba, ahol öt évet kellett töltenie, 1914-től 1921-ig

.Az érdekes az, hogy a hadifoglyok akkoriban tiszti fizetést kaptak az oroszoktól. A háború végén a Távol-Keleten voltak, az óceán közelében, idővel lassacskán Szibéria keleti részébe vitték őket. Az amerikaiak eljöttek, hogy megmentse az osztrák-magyar hadsereg tisztjeit. Elvitték őket egy szigetre, ahol igen sok gyermek volt, akiket oda menekítettek. A sziget Szibériától keletre volt. Apámat más tisztekkel együtt dolgozni vitték oda. Az volt a dolga, hogy két kemencére vigyázzon, sohase aludjon ki bennük a tűz. Nagyon jó körülmények között éltek, jó volt az étel. Még egy elismerő oklevelet is kaptak a Vöröskeresztől, egy papírt, amellyel elismerik az elvégzett munkát. Apám másfél évig volt ott, majd hajón hazatért. Itthon, az ügyvédi irodában három irat volt a falon, bekeretezve: a doktori oklevél, az ügyvédi oklevél és harmadiknak a vöröskeresztes munka oklevele.

Én 1915. június huszonkilencedikén születtem, Aradon, az anyai nagyszüleim házában. Egyetlen gyermek voltam. Amikor megszülettem, apám már hadifogoly volt. Minden hónapban lefényképeztek, és a képet elküldték neki Szibériába. Esténként édesanyám velem imádkozott, hogy az Isten hozza haza apukát. Apámat először ötéves koromban láttam. 1921-ben tért vissza a háborúból, és Aradon laktunk 1923-ig, amikor is Körösbökénybe költöztünk – nyolc éves voltam akkor [Körösbökény (korábban: Buttyin) – nagyközség volt Arad vm.-ben, 1891-ben 3000 román és magyar, 1910-ben 3600 román és magyar lakossal (járásbíróság és adóhivatal, kir. közjegyzőség székhelye volt). Trianon óta Romániához tartozik. Aradtól 71 km-re van. – A szerk.]. De nagymama továbbra is Aradon maradt. Édesapámnak az első világháború előtt Aradon volt irodája, mielőtt elment a háborúba. 1923-ban egy ügyvéd átadta [körös]bökényi irodáját egy nagybátyámnak, aki továbbadta apámnak. Több mint ötven község tartozott a [körös]bökényi járásbíróshoz, ahol csak három ügyvéd volt, egyik közülük volt apám.

Ámbár a járás Borossebesen volt [Vagyis a járásszékhely és a szolgabírói hivatal is ott volt az első világháború végéig. – A szerk.], a bíróság [Körös]Bökényben volt. Körösbökényben volt a megye legnagyobb épülete is, a járásbíróság. Valamikor régebben, még sokkal az első világháború előtt, a [körös]bökényi jegyző meggyőzte a parasztokat, hogy küldjenek egy küldöttséget Budapestre, és kérjék, hogy alapítsanak egy bíróságot [Körös]Bökényben is, hogy ne kelljen Borossebesig menniük. Így építették föl a bíróságot 1901 és 1903 között. Az épület ma is megvan, de már nem használják, pedig egy igen szép építmény. Egy éjjel a párt első titkára kiadta az utasítást, hogy a bíróság költözzön [Boros]Sebesre, anélkül, hogy a minisztériummal közölték volna ezt. A kész tények láttán nem tértek vissza a döntésre. Amikor az igazságszolgáltatást átszervezték a rajonok szintjén 1952-ben [lásd: területi átszervezés Romániában 1952-ben], a rajoni törvényszéket [Körös]Bökényben hozták létre.

Ugyancsak itt, Körösbökényben volt az ügyvédi irodája Csemegi Károlynak is. Ő zsidó volt, őrnagy az osztrák-magyar hadseregben. Az 1848-as forradalom leverése után kényszerlakhelyre, Aradra költöztették, itt nyitott ügyvédi irodát. Minthogy az osztrákok üldözték, [Körös]Bökénybe, a román faluba húzódott, ahol nyolc-kilenc évig ügyvédeskedett. Csemegi kiváló jogász volt – Budapesten tanulta a jogot. Az Ausztria és Magyarország közötti béke kihirdetése után, 1870-ben [Popper András nyilvánvalóan az 1867-es kiegyezésre utal. – A szerk.] az igazság-ügyminisztériumba került, majd utóbb királyi tanácsos lett. Legnagyobb munkája a magyar büntetőtörvénykönyv, ami ma is érvényben van, és amit 1946-ig Erdélyben is alkalmaztak – egészen Honctóig, a Maroson Zámig, a Körösön pedig Bihar megye határáig [Csemegi Károly (1826–1899) – büntetőjogász. Vármegyei aljegyzőként a szabadságharc alatt szabadcsapatot szervezett, amelynek őrnagya volt. Emiatt a

szabadságharc leverése után bebörtönözték, majd besorozták az osztrák hadseregbe. Ezután Aradon ügyvéd, majd 1867-től az igazság-ügyminisztériumban teljesített szolgálatot, ahol utóbb államtitkár lett. A Magyar Jogászegylet megalapítója és első elnöke (1878). Ő dolgozta ki az igazságügyi szervezeti törvények tervezeteit (1869. évi IV. tc. a bírói hatalomról, 1871. évi XXXIII. tc. az ügyészségi szervezetről), amelynek alapján a bírói hatalom elkülönült a közigazgatástól. Ő készítette el a liberális felfogású büntetőtörvénykönyvek tervezeteit (1878. évi V. tc. és 1879. évi XL. tc.) (Magyar Életrajzi Lexikon). – A szerk.]. A magyar büntetőtörvénykönyv nem volt megírva (csak a második világháború után írták meg), Erdélyben az osztrák polgári törvénykönyvet használták, minthogy a magyar és az osztrák törvénykönyvek fantasztikusan modernnek voltak. A román fordítás volt: a Napóleon-féle törvénykönyvet hibásan lefordították olaszra, majd olaszból románra.

Ami a [körös]bökényi zsidókat illeti, az egyik boltos volt, a másik órás, a falu orvosa zsidó volt, és véletlenül még a bíró, doktor Erger is zsidó volt. Érdekes az, hogy emlékszem, hogy gyermekkoromban sok paraszt nagyon szépen írt, és a bíróságon dolgoztak. Arad megyében a nagy nemzetgyűlésnek több választási körzete volt [Popper András minden bizonnyal az országgyűlési választási körzetekre gondol, Arad vm. az első világháború előtt hét választási körzetre oszlott. – A szerk.], ezek egyike Jószáshelyen volt, ami Körösbökény és Honctő között van [Valószínűleg a választási körzet központjára gondol. – A szerk.]. Akkoriban Honctő jelentéktelen hely volt Jószáshelyhez képest [Nincs adatunk a Trianon utáni viszonyokról. Az 1910-es népszámlálás idején Jószáshely mindössze 633 főnyi román és magyar lakossal rendelkező kisközség volt, még saját postahivatallal sem rendelkezett, az utolsó posta Honctőn volt. Honctő lakossága 957 fő volt, volt vasútállomása, posta- és távíróhivatala, telefonállomása, takarékpénztára, hitelszövetkezete és még némi ipara (fűrészmű, cement- és agyagárugyár) is. – A szerk.]. Az ottani földbirtokos zsidó volt, Polacsek, akinek a kastélya ma is megvan. Polacsek az első világháború idején vásárolta meg a birtokot a Purgly nemesi családtól (akiknek Jószáshelyen volt a székhelyük), a lányukat [Purgly Magdolna (1881–1959)] Horthy vette el feleségül. Ismertem a Polacsek családot, volt egy szeszgyáruk, ami ma már nincs meg. Szintén a zsidó földbirtokosokkal kapcsolatban emlékszem, hogy egész Menyháza és a Dézna völgye az első világháború idején a Wenckheim családé volt [Ezen a vidéken a Wenckheim grófi ágak voltak birtokai. Egyébként pedig a Wenckheim család, amelynek szintén a grófi ága Békés vm.-ben rendelkezett óriási birtokkal, a magyar honfiúsított főrangú családok egyike, és tulajdonképpen frank eredetű (eredeti neve Wenck). Wenck János orvost tudományos érdemeiért Mária Terézia 1748-ban birodalmi lovagságra emelte, és ettől fogva lett a nevük Wenckheim. Wenckheim János fia, József Ágost császári tanácsos feleségül vette Harrucker János békési főispán leányát, s ezzel a gyulai uradalom birtokosa lett. Fiai közül kettőt (Xavér Ferencet és Józsefet), akik altábornagysáig emelkedtek – később ez a két Wenckheim lett magyar honos –, Mária Terézia már 1776-ban báróságra emelt, majd Józsefet I. Ferenc császár 1802-ben gróffá tette. A bárói ág több leszármazottja tüntette ki magát közügyekben, elsősorban Wenckheim József báró és két fia. Wenckheim József (1778–1830): 1825-től Arad vm. főispánja volt, és szerepe volt Békés vm.-ben a vizek és mocsarak lecsapolásában és szabályozásában, valamint a lótenyésztés és a gazdasági egyesülés előmozdítása terén. Wenckheim Béla báró (1811–1879) 1837-től Békés vm. alispánja, 1848-ban főispánja és István nádor főudvarmestere. Részt vett a szabadságharcban, a bukás után emigrált. Amnesztia útján tért haza, 1860-tól bekapcsolódott a politikai életbe, 1861-ben és 1865-től ismét Békés vm. főispánja, 1867–1869 között belügyminiszter az Andrássy-kormányban, 1871–1879

között a király személye körüli miniszter, 1875. március és október között miniszterelnök is volt. Wenckheim László báró (1814–1879) mint az állami vízszabályozások kormánybiztosa tevékenykedett, 1860-ban a Békés megyei Gazdasági Egyesület egyik létrehozója, 1869-től elnöke volt (forrás: Pallas Nagylexikon, Magyar Életrajzi Lexikon). – A szerk.].

Körösbökényben elég nagy zsidó hitközség volt, vagy tizenöt-húsz család. A zsidók nem laktak elkülönülten a többi [Körös]bökényi lakostól. Neológ zsinagóga volt, szép, 1924–25-ig. Akkortájt sok máramarosi jött, és a többség ortodox lett. Apám volt az egyházközség elnöke. Nem volt Talmud-Tóra – nemigen voltak gyermekek. Nem tanultam héberül, de a bár micvóm megvolt tizenhárom éves koromban – fölkészített a hákhám [Hákhám, 'bölcshember' – (haszid) rabbi]. Rabbi Pankotán volt (Sonnenschein rabbi), Aradon, és volt Honctőn, Schwartz rabbi, itt az első világháború után egy igen erős ortodox hitközség jött létre, nagyobb, mint a [Körös]bökényi.

A nagypiac napja [Körös]Bökényben a péntek volt, aztán később a szerda is, úgy emlékszem. Édesanyám foglalkozott a bevásárlással. A családom nem volt nagyon vallásos. Anyám meggyújtotta a gyertyákat péntek este, és Pészahkor maceszt evett. A szüleim megünnepelték az újévet [Ros Hásáná], a hosszúnapot [Jom Kipur] és a Pészahot, de nem ettünk kósert [lásd: étkezési törvények], nem is használtunk Pészahkor külön edényeket. Emlékszem, hogy voltak otthon könyveink, főleg magyar irodalom. Anyámnak mindig volt segítsége otthon. Akkoriban minden családban volt, mi több, nagytakarításkor vagy nagymosáskor többen is jöttek. A [Körös]bökényi házat béreltük, két vagy három szoba volt benne, víz, és fával fűtöttünk.

Ami az iskolát illeti, a szüleim odafigyeltek arra, hogy mindig föl legyek készülve. [Körös]Bökényben magánórákra is jártam meg zeneóra – pár évig zongorázni és hegedülni tanultam, de nemigen szerettem. Magánórát általában az iskolai tantárgyakból vettem, különösen az idegen nyelvekből. A gimnáziumban az első osztálytól kezdve franciát tanultunk, második osztálytól németet is, a harmadiktól pedig latint is. A hatodikban ógörögöt is tanítottak. Engem jobban érdekelt a számítás – a tanárunkat Stan Crişannak hívták. Sok barátom volt az iskolában. Volt vagy két zsidó osztálytársam is. Ha jól emlékszem, hittant a hákhám [rabbi] oktatott. Az első és második osztályt Aradon jártam, harmadikba-negyedikbe [Körös]Bökényen jártam, majd ismét Aradon. Szombaton is volt tanítás, csak vasárnap voltunk szabadok. Amíg iskolába jártam, idegeneknél laktam (nem zsidóknál), pedig a nagyszüleim Aradon éltek. A szüleim azt gondolták, hogy a nagyszüleim túlságosan elkényeztetnek, így aztán már csak akkor laktam náluk, amikor az utolsó osztályt végeztem. [Körös]Bökénybe csak a vakációkra mentem haza, karácsonyra és húsvétra. Nyáron [Körös]Bökényben teniszeztem és fürödni jártam a barátaimmal; nem emlékszem, hogy egyebet is sportoltam volna. 1935-ben érettségiztem. Az érettségi nagyon nehéz volt – száztizennégy diákból csak öten mentek át, én voltam az egyik.

Egészen az első világháborúig több zsidó iskola volt a megyében [zsidó elemi iskolák], nemcsak Aradon, hanem [Körös]Bökényben és Simándon is, amelyek elég nagy zsidó központok voltak. Körösbökényben 1943-ig volt zsidó elemi iskola. A véletlen úgy hozta, hogy az első háború előtt a zsidó iskola igazgatónőjét Poppernek hívták – zsidó volt, de nem volt rokonunk. Apám találkozott a fiával egy budapesti látogatásakor, 1925 körül, és érdekes volt fölfedeznie, hogy mindketten Popperek voltak, ügyvédek és [Körös]bökényiek.

A két háború között voltak vasgárdisták is [Körös]Bökényben; emlékszem, hogy a boltokban olyan plakátok voltak, hogy „Tessék kizárólag románul beszélni”, de nem voltak túl komolyak.

Gyermekkoromban semmiféle dolgom nem volt az antiszemitizmussal. Nem emlékszem, hogy gyermekkoromban bármi fontos politikai esemény történt volna. Hallgattuk otthon a rádiót, és olvastuk az aradi magyar újságokat.

Jogot végeztem – azért választottam ezt, mert szerettem. Kolozsváron kezdtem 1935-ben, majd 1939-ben több kollégámmal átiratkoztunk Csernovicba, Bukovina fővárosába, mert akartunk nyerni egy évet,. Mind Kolozsváron, mind pedig Csernovicban nagyon jó tanárok voltak. A különbség az volt, hogy Csernovicban volt egy előkészítő év, utána pedig csak három tanulmányi év volt – ezért akartunk átmenni. Ott végeztem el az egyetemet, de az utolsó két évben már nem tudtam levizsgázni, mert 1939-ben az oroszok bevonultak Bukovinába [1940 júniusában vonult be a Vörös Hadsereg Bukovinába. – A szerk.].

Nekem a római jog volt a nagy élvezet. Volt egy tanárom Kolozsváron, Moşoiu volt a neve, nagy élmény volt őt hallgatni, szabadon beszélt, papír nélkül. Mindig nagyon jól megszervezte az idejét. De voltak más ugyanennyire jól fölkészült tanáraink is. Például végeztem egy továbbképző tanfolyamot Bukarestben, már az egyetem után, és emlékszem, hogy ott is nagyon szépen adták elő a legfelső törvényszéket. De hát voltak másféle tanárok is – például a némettanár, jött, fölírt egy szöveget a táblára, nekünk meg szóról szóra be kellett magolni. Egyebet nem is csinált az órán. Ugyanúgy a latintanár sem magyarázott semmit. Akkoriban nem volt inspekció, a tanárok azt tettek, amit akartak.

Nem voltam katona. Amikor a zsidókat elvitték a falvokról [lásd: zsidótörvények Romániában], 1941-ben a szüleim ismét Aradra költöztek, aztán 1944-ben visszatértek [Körös]Bökénybe. A holokausz idején munkaszolgálatos voltam, 1941-től 1944 júniusáig. Előbb Fogaras megyében, majd Arad megyében, az aradhegyaljai csatornánál (Paulis, Gyorok). Akkor jártam haza, amikor megállt a munka. Jó pár évet vesztettem el, az utolsó vizsgáimat a háború után tettem le, Kolozsváron.

Miután 1944-ben befejeztem az egyetemi tanulmányaimat [Nyilván 1944. augusztus 23. után; lásd: Románia kiugrása a háborúból. – A szerk.], ügyvédbojtár voltam – az apám vett maga mellé vagy két évre. Én is Körösbökényben laktam 1946-ig, amikor kineveztek bírónak Aradra. Végül aztán 1952-ben a törvényszék elnöke lettem, és az voltam 1968-ig. Amikor kineveztek Aradra bírónak, Irén nagynénémnél laktam, anyai nagymamám házában. Borosjenőn is törvényszéki elnök voltam, hat évig, majd Köröskisjenőn tíz évig. Nem nősültem meg, nem voltak gyermekeim. Apám [Körös]Bökényben halt meg, kereken nyolcvanéves korában, azaz 1968-ban. Anyám Aradon halt meg kilencvenkét évesen – 1982-ben. Mindketten itt, Aradon vannak eltemetve.

Amikor Borosjenőn voltam, ott már nem volt zsinagóga. Romániában, 1945–46-ban a bukaresti Szövetség (Zsidó Hitközségek Szövetsége), kiadta az utasítást, hogy minden olyan településen, ahol már nincsenek zsidók, vagy csak nagyon kevesen vannak, a zsinagógákat le kell bontani. [Boros]jenőn talán még volt egy-két család. Csermőn a zsinagógát nem bontották le, hanem megvásárolta a baptista gyülekezet, és imaháznak használják. Tudom, hogy [Körös]Bökényben is le kellett bontani a zsinagógát, a telket pedig eladták. Ezt a döntést a Szövetség épp azért hozta, mert nem voltak már zsidók ezeken a településeken. Weisblatt doktor, az egyik legjobb aradi bőrgyógyász elmesélte, hogy a pankotai bútorgyárban, ami egy igen nagy gyár volt, sokan megbetegedtek valamilyen bőrbetegségben, és őt küldték ki hivatalosan, hogy nézze meg, miről van szó. Aztán hallotta Pankotán, hogy egy munkás, aki a zsinagóga lebontásán dolgozott,

lezuhant az épületről, és meghalt. Az egész falu azt beszélte, hogy ez természetes, hiszen egy templomot bontottak le. Köröskisjenőn és Csigérszőlősen is lebontották a zsinagógákat. Egyszer, amikor a községházán jártam [Csigér]Szőlősen, a polgármester megmutatta a községháza bútorzatát – a zsinagóga lebontása előtt vásárolták meg, és a polgármester a rabbi székén ült az irodában. Csak Aradon és Szalontán maradtak meg, ha jól tudom, egész Arad megyében a zsinagógák. De pár éve azt hallottam, hogy már a [nagy]szalontai sem létezik.

Hogy nem vándoroltam ki Izraelbe? Hát Aradon születtem, egész életemben Arad megyében éltem, véletlenül Aradra neveztek ki bírónak. Nemigen van jó véleményem azokról, akik hol balra, hol jobbra mennek. Azt hiszem, ha az ember elkezd dolgozni valahol, a legjobb, ha holtáig ott marad. Én a kommunizmus idején is jogászként dolgoztam – 1975-ig voltam törvényszéki elnök. Amikor betöltöttem a hatvanadik évemet, kértem a nyugdíjaztatásomat.

Anélkül lettem párttag, hogy akartam volna. Egy barátom, Lakatos László, aki [Körös]Bökényben volt gyógyszerész, a háború előtt Bukarestben járt egyetemre. Ott került be egy kommunista diákcsoportba, ő is meggyőződéses kommunista lett, pedig magyar nemesi családból származott. 1944. augusztus huszonharmadika után belépett a pártba, és anélkül, hogy megkérdezett volna, engem is beíratott. Részt vettem a kommunisták által szervezett megannyi tevékenységben – hetente kellett gyűlésekre járnom, de nem meggyőződésből lettem párttag, hanem azért, mert nagyon jó barátok voltunk. Nagyon derék fiú volt, igazi úriember. Másokat is megismertem, akiket a párt befogadott a származásuk ellenére. Aradon volt egy bank, Goldschmidt, a tulajdonosa zsidó volt. A fia, aki jóval idősebb volt, mint én, Párizsban tanult közgazdaságtant a második világháború előtt (akkoriban ilyesmit nem lehetett Romániában tanulni, csak Bécsben vagy Párizsban). Párizsban bekerült egy kommunista társaságba, nagy kommunista lett, pedig az apja banktulajdonos volt, és amikor a kommunizmus hatalomra került itt az országban, felelős beosztásba került a minisztériumban, sőt, elküldték diplomatának Magyarországra, minthogy beszélt magyarul.

Sose volt kellemetlenségem a kommunistákkal – keveset ismertem, aki butaságokat tett volna. Csak az első titkárnak volt joga érdeklődni arról, amivel én foglalkoztam, de ő sose ütötte bele az orrát. Ilyen volt az utasítás Bukarestből. A kollégáim rendes emberek voltak, a hivatalnokokkal meg szerencsém volt – rendszeren végezték a dolgukat. Zsidó kollégáim is voltak.

Izraelben egyszer jártam, 1968-ban. Igen jó benyomást tett rám. Egy unokahúgomhoz mentem, Brenner Évához, pont a Pészah idején. Az unokahúgom egy Körösbányáról való mócnak [Mócok – az Erdélyi-érchegységben és a Bihar-hegységben élő román népcsoport (Magyar Nagylexikon). – A szerk.] a felesége, Pavelnek, aki egy igen rendes fiú. Ő akart Izraelbe költözni, és a feleségét is meggyőzte. Pavel lakatos volt egy gyárban, Éva pedig hivatalnok. Elég jól megvannak. Amikor náluk voltam, egy hónapon át mindennap elvittek valahova autóval, hogy minél többet lássak – minden nap más várost, más helyeket láttam. Külföldön jártam még a Szovjetunióban egy hajókiránduláson, a Fekete-tengeren (két hétig), meglátogattam Rigát, és egyszer voltam az Északi-tengernél.

Az 1989-es forradalom [lásd: 1989-es romániai forradalom] semmiképpen sem érintett. Úgy látom, hogy semmi sem változott. 1989-ben már nyugdíjas voltam. Miután 1975-ben nyugdíjaztattam magam, egy barátom, aki a megyei tanács főtitkára volt, behívott, és fizetés nélkül dolgoztam a Prefektúra hivatalában vagy két évet, 1978-ig. Azután elhívtak a hitközséghez, hogy segítsék nekik

a jogi kérdésekben. A hitközségben huszonhárom évig dolgoztam, amíg aztán meg nem betegedtem, 1977-től 2000-ig. Akkor meg kellett műtetnem magam. Amíg jobban voltam, szerettem sétálni. Most már túl fáradt vagyok ahhoz, hogy bármit is csináljak – otthon ülök, és olvasom az újságot